

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА НАУКОВА ДУМКА З ПИТАНЬ ГЕНЕЗИСУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

HISTORICAL SIGHTS AND SCIENTIFIC OPINION ON THE ISSUES OF THE GENESIS OF LEGAL CONSCIOUSNESS AND THE LEGAL CULTURE OF MAN: A BIBLIOGRAPHIC REVIEW

Бровко Н.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, теорії держави і права
та державного будівництва*

Білоцерківського національного аграрного університету

Стаття присвячена дослідженню правосвідомості як філософсько-правового феномену, що сягає давніх часів, охоплюючи міфологічний та релігійний світогляд, згідно з якими суспільний порядок повинен породжувати космічний і природний. Об'єктом дослідження автор вибрав історичні пам'ятки філософії і права, праці видатних зарубіжних та вітчизняних філософів і правознавців, які увійшли до золотого фонду світової наукової думки у галузі філософії, права та педагогічно-виховної діяльності.

Ключові слова: правосвідомість, генезис правосвідомості, правова культура, світогляд, ідеологія, історичні пам'ятки.

Статья посвящена исследованию правосознания как философско-правового феномена, который берет начало с давних времен, включая мифологическое и религиозное мировоззрение, согласно которым общественный порядок должен порождать космический и природный. Объектом исследования автор выбрал исторические памятники философии и права, труды выдающихся зарубежных и отечественных философов и правоведов, вошедшие в золотой фонд мировой научной мысли в сфере философии, права и педагогическо-воспитательной деятельности.

Ключевые слова: правосознание, генезис правосознания, правовая культура, мировоззрение, идеология, исторические труды.

The article is devoted to the study of the sense of justice as a philosophical and legal phenomenon that reaches the ancient times, including the mythological and religious world view, according to which the social order should generate cosmic and natural order, based on the ideology of cosmological myths that negatively assess chaos and disorder.

Key words: legal consciousness, consciousness, genesis of sense of justice, legal culture, ideology, historical sights.

Постановка проблеми. Правосвідомість як філософсько-правовий феномен сягає давніх часів, охоплюючи міфологічний та релігійний світогляд, згідно з якими суспільний порядок повинен породжувати космічний і природний. Такі погляди ґрунтувалися на ідеології космологічних міфів, які негативно оцінюють хаос і безлад. Протягом всього багатовікового періоду генезису соціуму безпосередній вплив на життєві цінності індивідууму мали релігійні догмати та ідеологічні установки, моральні та правові норми, які визначали загально визнані спільноту цілі та інтереси її життєдіяльності. Вони формувалися під впливом філософсько-правових, морально-етичних, ментально-традиційних та інших факторів, які знайшли своє відображення в пам'ятках культури та права, працях видатних філософів, правників, психологів, педагогів, вихователів, представників інших галузей наукової думки. Незважаючи на значну кількість публікацій, питання, пов'язані із визначенням природи, сутності та закономірностей генезису процесу формування правосвідомості

та правової культури як взаємопов'язаних філософсько-правових категорій та суспільно-соціальних явищ все ще лишаються малодослідженими. У цьому контексті всебічний аналіз впливу досягнень філософсько-правової наукової думки на формування засад правосвідомості та правової культури у сучасних умовах трансформації суспільних відносин у процесі становлення української державності набуває особливої актуальності.

Стан опрацювання. Основу джерельної бази дослідження склали історичні пам'ятки філософії і права, праці видатних зарубіжних та вітчизняних філософів і правознавців, які увійшли до золотого фонду світової наукової думки у галузі філософії, права та педагогічно-виховної діяльності. Деякі сутнісні аспекти генези суспільної правосвідомості та правової культури аналізували С. Алексєєв, Р. Байніязов, А. Валіцький, А. Гетьман, І. Гобозов, Ю. Грошовий, С. Гусєв, О. Данильян, О. Дзьобань, В. Желтова, Д. Керімов, М. Костецький, Н. Костецька-Кушакова, В. Малахов, В. Нерсєсянц, І. Нікі-

тіна, О. Потякін, П. Рабінович В. Сальніков, М. Смоленський, М. Соболева, Є. Соловйов, О. Спіркін, В. Сташиш, В. Тацій, Ю. Тихонравов, Ю. Тодика, В. Толстих, С. Ханєєв, Є. Чіченєва, Б. Чміль та багато інших. Однак проблема правосвідомості людини залишається малодослідженою.

Мета статті – на підставі аналітичного дослідження світової та вітчизняної духовно-історичної та філософсько-правової спадщини з питань генезису формування засад правосвідомості та правової культури як загальнолюдських цінностей визначити орієнтири їх застосування та подальшого розвитку у правотворчій та правозастосовній діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави.

Виклад основного матеріалу. Правосвідомість – багатогранне поняття, яке не тільки відображає усвідомлення правової дійсності, але і впливає на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки. Воно завжди викликало особливу увагу з боку мислителів, філософів, вчених-правознавців. Ці питання найшли своє відображення у багатьох пам'ятках філософії, права, моралі, релігії тощо, серед яких слід відзначити:

1. *«Шицзін», «Шу Цзин», «Ліцзі», «Юе Цзин»* – праці Конфуція. Основне місце в конфуціанстві займали питання соціальної етики, моральної природи людини та принципи керівництва державою. Моральні аспекти, які Конфуцій висував на перше місце, включали в себе «п'ять чеснот»: людинолюбство, обов'язок, норми поведінки, знання і відданість [1, с. 278].

2. *«Артхашастра» (Наука політики, Наука про державний устрій)* та *«Закопи Ману»*, якими визначалися засади державного управління, політики та виховання. Згідно з їх ідеологією, місце і правове становище представників кожної варни (соціальний стан у суспільстві) визначає дхарма (закон, заснований на істині), дотримання якого охороняється суворими покараннями. Однак принципом державного управління визначалась «артха» (користь), що пронизує викладені в збірниках практичні настанови щодо усунення перешкод на шляху до суспільного порядку, застосування витончених засобів державної політики, судочинства, обов'язків державних чиновників, взаємовідносин у родині, зокрема виховання дітей тощо [2].

3. *«Закопи Хаммурані»* – один із найдавніших і найкраще збережених законодавчих кодексів стародавнього Вавилону, який є записом судових рішень або найбільш важливих розпоряджень царя з окремих конкретних питань та має свою внутрішню логіку викладу правого матеріалу. Статті з 126 до 195 містять положення, якими регулювалися сімейні відносини та обов'язки батьків щодо виховання дітей. Закопи були виставлені на видному і загальнодоступному місці, де і відправлялося правосуддя; у судовій практиці це означало, що не можна відмовлятися незнанням закону [1].

4. *«Апология Сократа»*, у якій вирізняються два ступені освіти:

– перший (основний) – полягає у вивченні та засвоєнні етики;

– другий (надбудова) – вивчення та засвоєння спеціальних практичних знань.

Сократ заперечував пізнання світу та природи через їх недоступність людському розуму. Намагався довести, що люди повинні пізнавати самих себе і вдосконалювати свою мораль. На його думку, це і є метою виховання. Сократ вів бесіди з питань моралі на площах, змушував своїх слухачів шляхом запитань і відповідей знаходити «істину», однак сам не пропонував готових положень і висновків. Такий стиль ведення бесід зі слухачами став називатися сократівським, а з часом – евристичним [3].

5. *«Держава»* – один із головних філософських трудів Платона, який, посилаючись на вчення Сократа, стверджував, що за допомогою правового виховання можна впливати на природну правосвідомість кожного та формувати таким чином позитивне право у суспільстві. Він вважав справедливість певним балансом між творінням і несправедливістю, яка встановлюється законом. Закон має створити найбільш сприятливі умови для життя людей у суспільстві. У разі неухильного дотримання законів можна говорити про високу загальну й індивідуальну правову свідомість [4, с. 328–329].

6. *«Політика»* – фундаментальна праця Аристотеля, який у книгах 7 та 8 писав: «Все виховання треба поділити за віковими особливостями на два класи: від семирічного віку до статевої зрілості та від настання статевої зрілості до 21 року». Спершу слід розглянути, чи треба встановлювати певні правила у вихованні дітей; потім – корисніше покласти це на державу чи на приватних осіб (а це нині спостерігається у більшості держав) і, нарешті, з'ясувати, в чому полягає зміст виховання.

Особливу увагу філософ приділяв правовому вихованню молоді людини, він вважав, що ставлення людини до закону і справедливості є неоднозначним, оскільки свідомість людини – досить суперечлива категорія. Аристотель розвивав ідею інерційного впливу закону на свідомість, традиції і звички людини, тому, на його погляд, не варто «часто змінювати закони, тому що такі зміни негативно впливають на свідомість людей. Тобто правосвідомість безпосередньо залежить не лише від змісту закону, але і від його стабільності, адже закон не змінює правову поведінку людей відразу, а лише змушує їх поступово звикати до нових норм поведінки» [5, с. 319].

7. *«Про підбір матеріалу», «Про ритора», «Про обов'язки», «Про природу Добра і Зла», «Тускуланські бесіди»* – праці-відображення педагогічних ідей Цицерона, в основу яких було закладено філософську концепцію невід'ємності освіченості від моральності. Філософ вважав, що на формування правосвідомості особи впливає природне право [6, с. 26–32].

8. *«Дванадцять книг риторичних настанов»* – книга Квінтіліана, яка вважається першою педагогічною книгою в галузі риторики та естетич-

ного виховання. Автор також сформулював вимоги до вчителя, основними з яких були: любов до дітей, високий рівень власного інтелекту та правосвідомості, позитивний приклад щодо моральності та культури поведінки [7].

9. *«Утопія»* – твір Т. Мора, у якому обстоюється необхідність надання всім громадянам можливості «духовної свободи і освіти» [8].

10. *«Місто Сонця»* Т. Кампанелли – твір, у якому автор у фантастичній формі показав життя людей у соціалістичній державі. Діти виховуються у спеціальних групах під керівництвом нянь-вихователюк, у школах вивчають науки, займаються гімнастичними вправами, працюють у майстернях, у полі, на городі. Головним завданням навчального процесу, на думку вченого, було формування правосвідомості учнів для того, щоб зі шкіл не виходили «дармоїди і злодії» [8].

11. *«Феноменологія духа»* Г. Гегеля, особливість філософсько-правового осмислення права якого, в контексті розуміння категорії правосвідомості, полягала у підході до права з позицій моральної філософії як до феномену, що набуває свого змісту та значення в сукупності з етичними категоріями, тобто за умови його взаємозв'язку з принципами і нормами моралі [9, с. 126].

12. *«Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика спроможності судження»* – основні праці І. Канта, у яких він виклав свою позицію щодо того, що стосується власне права. У загальному розумінні право, на його думку, є сукупністю певних умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої з погляду загального закону свободи [6, с. 112–116]. У правосвідомості І. Кант виділяє «правовий стан», тобто такі взаємовідносини між людьми, за наявності яких кожен може користуватися своїм правом, та «неправовий стан», у якому немає ніякої справедливості. Неправовий стан він називає станом приватного права, а громадянський стан – станом публічного права [6, с. 114–117].

13. *«Основи педагогіки. Введення до прикладної філософії»* С. Гессена – науковий твір, в основу якого лягла освітня концепція «педагогіки культури», котра, будучи відображенням його філософських поглядів, пропонує конкретні шляхи вирішення багатьох глобальних філософських проблем. Педагогіка як наука, предметом якої є утворення, трактується як усвідомлення виховання освіченої, культурної та свідомої особистості [10].

Серед історичних пам'яток та праць наших видатних співвітчизників, які увійшли до золотого фонду наукової думки у галузі філософії та педагогічно-виховної діяльності, слід відзначити такі:

1. *«Бджола»* – збірник, у якому зазначалося, що «ум без книг, аки птиця без крил. Як і вона злетіти не може, так і ум не домислиться досконалого розуму без книг» та було надано конкретні рекомендації щодо виховання любові до батьківщини, працьовитості, мужності, гуманності, доброзичливості, скромності [1].

2. *Твори Григорія Сковороди*, у яких він зі злою іронією критикує розповсюджену в ті часи систему навчання та виховання, яка передбачала не виховання справжньої освіченої особистості, а нанесення зовнішнього манерного лоску на тлі презирства до суспільно-корисної праці. Натомість він вважав метою виховання навчити людину знаходити істину, пізнавати явища природи та, головне, прищепити благородні почуття, такі як любов, дружба, вдячність, безкорисна діяльність на благо суспільства. Водночас, як філософ-гуманіст, він переконаний, що виховання дітей не повинно обмежуватися шкільним приміщенням, – воно, насамперед, є головним обов'язком батьків [11].

3. *«Людина як предмет виховання»* – головна наукова праця К.Д. Ушинського, у якій автор рекомендував колегам-вчителям вивчати основні закони людської природи і тільки на основі такого вивчення обґрунтовувати педагогічні положення, згідно з якими народ має право і повинен мати школу рідною мовою, побудовану на власних національних засадах. Наукові істини, психологічні прийоми, нагромаджені в різних країнах, можуть використовуватися всіма народами, але система виховання у кожного з них враховує певні національні особливості, історичні традиції, звичаї [12].

4. *Збірник наукових статей із питань суспільної психології, виховання і нервово-психологічної гігієни (в 5 томах)* І.А. Сікорського, у яких автор виклав свою концепцію наявності взаємозв'язку педагогіки з психологією дитини, оскільки вважав, що лише завдяки дослідженню особливостей її психічного розвитку є можливим вирішення завдань виховання та навчання правової свідомої особистості [13].

5. *«Книга для батьків»* А.С. Макаренка – науково-популярна книга, до якої увійшли дві основні його праці, присвячені складним проблемам виховання дітей у сім'ї, призначені спеціально для батьків [14].

6. *«Проблеми виховання всесторонньо розвинутої особистості»* В.О. Сухомлинського, який наголошував, що кожна людина вже в роки дитинства, особливо в отрочстві та ранній юності, повинна осягти щастя повноти свого духовного життя, радість праці та творчості. У цьому контексті вчений, не встановлюючи чітких меж між різними сторонами виховання, у будь-якому діянні виділяв необхідність та єдність розумового розвитку і праці, морального, естетичного та екологічного виховання, вивчення й урахування індивідуальних і вікових особливостей учнів, взаємин родини та школи [15].

Надалі філософські та юридичні аспекти формування правової свідомості нашли свій розвиток у працях відомих українських науковців В. Головченка, В. Бабкіна, С. Бобровника, Г. Балюка, В. Копейчикова, В. Котюка, А. Крижановського, Є. Назаренка, В. Оксамитного, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С. Станіка, В. Тація та багатьох інших.

Як показує аналіз праць цих та інших вітчизняних науковців, більшість із них схиляються до необхідності здійснення комплексних заходів щодо модернізації форм і методів утвердження правосвідомості людської особистості у процесі виховання, у т. ч. правового, в Україні відповідно до принципів демократизації, автономізації, участі всіх зацікавлених сторін у діяльності навчальних закладів, досягнення високого рівня наукового забезпечення навчального процесу, застосування інноваційних методик викладання матеріалу.

Висновки. Протягом всього багатовікового періоду генезису соціуму безпосередній вплив на життєві цінності індивідууму мали релігійні догмати та ідеологічні установки, моральні та правові норми, які визнавали загально визнані спільнотою цілі та інтереси її життєдіяльності. Вони формувалися під впливом філософсько-правових, морально-етичних, ментально-традиційних та інших факторів, які знайшли своє відображення в пам'ятках культури та права, працях видатних філософів, правників, психологів, педагогів, вихователів, представників інших галузей наукової думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / общ. ред. А.И. Доватур; пер. с древнегр. Н.В. Брагинской, М.Л. Гаспарова, С.А. Жебелева; АН СССР, Ин-т Философии. М.: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
2. Архашастра или наука политики / пер. с санскр. М.: Изд-во АН СРСР, 1959. 802 с;
3. Гегель Г. Система наук. Феноменология духа: соч. в 14 т. / пер. Г. Шпета. М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. Т. 4. 440 с.
4. Гессен С. Основы педагогики: Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П.В. Алексеев. М.: Школа-Пресс, 1995. 448 с.
5. Кессиди Ф.Х. Сократ. М.: Изд-во «Мысль», 1988. 220 с.
6. Макаренко А.С. Книга для батьків. К.: Рад.шк., 1980. 330 с.
7. Марка Фабия Квинтилиана Двенадцать книг риторических наставлений / пер. с латинского А. Никольского. СПб.: Типография Императорской Российской Академии, 1834. 521 с.
8. Мор Т. Утопия; Кампанелла Т. Город Солнца / пер. с англ. и итал. М.: Алгоритм, 2014. 256 с.
9. Платон. Сочинения: в 4 т. / под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. Т. 3. Ч. 1. 752 с.
10. Сикорский И.А. Сборник научных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психологической гигиены: в 5 т. К.: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1899. Т. 2. 226 с.
11. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. К.: Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.
12. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Вибрані твори: у 5 т. К.: Рад.школа, 1976. Т. 1. 202 с.
13. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: в 6 т. К.: Радянська школа, 1983. Т. 1. 294 с.
14. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
15. Філософія права: навч. посіб. / за заг. ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.